

A magyar református egyház szolgálata az első világháborúban⁸⁶

„Oly idöket élünk, a mikor a nemzetek élete, politikája és sorsa a legerősebb formában köti le és foglalkoztatja még az egyház munkásainak a lelkét is. Mert ha lehetetlenség elzárkóznunk a társadalmi és politikai élet vizsgálatától és az azt kormányzó etikai erők bírálatától a béke idején, százszorosan lehetetlen az a háború alkalmával. Kiszámíthatatlan az a mód, a mellyel még a kisebb fajta modern háború is belenyúl az egyes emberek életének, sorsának legkisebb részletébe is. A gazdasági, anyagi élet legkülönbözőbb formájától kezdve legmagasabb rendű szellemi és erkölcsi életünk sokféle megnyilvánulásáig mindenre rányomja a maga bélyegét. Hogy pedig egy ilyen világháború, mint a mostani, mely soha nem ismert eszközökkel, irtózatossággal embertömegek vérével fogja végig öntözni újra Európa földjét, mit fog jelenteni számunkra, azt még most elképzelni sem tudjuk. Az irtózatosságot nem is számítva, ki tudja megmondani, milyen lesz Európa térképe csak egy év múlva is? Mi lesz egyes nemzetek sorsa, a melyek, úgy látszik, csak azért dolgoztak hihetetlen szorgalommal eddig, hogy hatvan év kultúrájának minden gazdasági és külső eredményét néhány hónap alatt elveszítsék, s ne maradjon meg mindebből egyéb, mint néhány nagy könyvtár és nagyszépen berendezett laboratórium néhány nagy elme, a mely a kultúra rombadó palotáját a rendelkezésére álló elméleti eszközökkel újra felépítse. Addig pedig itt fog suhogni, csattogni, menydörögni felettünk az Isten ostora. Nem sors, nem végzet, nem fátum irányítja a világkatasztrófákat sem a mi hitünk szerint, hanem *Isten*, számunkra gyakran érthetetlen, de tényleg meglévő örök világterve szerint. Minden nagy és igazságos háborúnak erkölcsi tekintetben kétféle jelentősége van. Egyik felén ott van a minden elképzelhető pusztulás képe, a másik oldalon pedig új, nem ismert erőt, új jellemek és erkölcsi heroizmus a tisztító viharok nyomán, a melyek megújítják újra ezt a korhadó, rothadó világot.”⁸⁷

Sebestyén Jenő teológiai tanár *Világháború* című írása, amelyből a bevezető hosszabb idézetet vettük, a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1914. augusztus 9-i számában jelent meg. Ferenc Ferdinánd 1914. júniusi meggyilkolása és a „nagy háború” kitörése után pár héttel sokat elárulnak ezek a sorok a korabeli várakozásokról, hozzáállásról. Ebben az egykorú „életérzésben” a református teológiai tanár, szerző természetesen teológiai is közelít cikke témájához. Sebestyén Jenő *A háború erkölcsi mérlege* című egy hónappal későbbi cikkét (1914. szeptember 6.) igen keserű, ugyancsak prófétikus gondolatokkal zárja: „vajjon micsoda etikai elveket várhatunk [...] egy háborúban, a hol még a legszigorúbb erkölcsi elvek is kénytelenek meglazulni vagy fel is bomlani? Mi menti meg a népeket egymás barbár bosszújától, ha nem az *egyesek keresztyéni lelkülete és gondolkodásmódja*? Ez a világháború még sok szomorúságra fog megtanítani bennünket.”⁸⁸ A háború kitörése utáni hónapokban megfogalmazott gondolatokról megállapíthatjuk, hogy évszázados távlatban igaznak bizonyultak. Ez a világháború nem csupán

⁸⁶ A Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára és Nagykőrösi Fiókleveletára Levéltári Napja alkalmából rendezett tudományos ülésén 2015. november 25-én tartott előadás szerkesztett változata. A jelen cikk áttekintést nyújt a kijelölt témakörben a szakirodalom kutatási eredményeiről.

⁸⁷ Sebestyén Jenő: *Világháború*, 478. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap LVII (1914/32) 478-479.

⁸⁸ Sebestyén Jenő: *A háború erkölcsi mérlege*, 526. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap LVII (1914/36) 526.

az egyének, családok, hanem a közösségek, országok életét, értékrendjét fordította ki, hanem kezdőpontja lett egy nagy, szellemi és humanitárius nyomorúságokkal és katasztrófákkal is terhelt időszaknak, amely világméretű kihatásai a mai napig érezhetők.

A keresztyén egyház küldetése nem csupán békeidőkre szól, hanem a nyomorúságok, üldözések, háborúk idejére is. A református egyház Isten törvénye és az evangéliumi tanítás szerint mindig is különös figyelemmel fordult az elesettekhez, üldözöttekhez, szenvedőkhöz. A keresztyénség mennyi üldöztetést, háborúságot élt át két évezredes történelme alatt, így az egyes korok teológusainak nem csupán általános értelemben, hanem az örök igazság mentén konkrétumaiban is kellett foglalkozniuk a háború, háborúság kérdéseivel, a háború teológiai értelmezésével, kritériumaival, beleértve természetesen az önvédelem, az értékvédelem kérdését is.

A háborúnak nagyon konkrét hatásai, következményei, összetevői és kihatásai vannak: az egyénre, a családra, a közösségekre nézve. Egyrészt vannak itthon- és hátramaradottak, akik szintén lelkigondozásra, lelki táplálásra, vigasztalásra, erősítésre szorulnak főleg a mindennapi gondok, a bizonytalanságok vagy halálhírek között. De ugyanúgy szükség van a katonák, hadakozók lelki-szellemi gondozására, kísérésére is. Ennek szervezeti formája lett hosszú történelmi út után a protestáns tábori lelkészség – egyházi jogi, közbiztonsági, katonai jogi értelemben vett – szervezete, amit az 1989-1990-es ún. rendszerváltás után a történelmi előzmények alapján újból életre hívtak és megszerveztek Magyarországon. Korábban szervezett, teljes jogkörű protestáns tábori püspökség csak 1923 és 1951 között működött Magyarországon.⁸⁹ A magyarországi protestáns tábori püspökség tehát az I. Világháború és Trianon után jött létre.

A protestáns tábori lelkészség előzményeit természetesen már a reformáció korától felfedezhetjük, számíthatjuk,⁹⁰ hiszen a háborúk és katonai konfliktusok célkitűzésétől és összefüggésétől eltekintve az egyházi közösségek, egyházi vezetők, fejedelmek igyekeztek gondoskodni a katonákról, hadakozókról. A reformáció korától a XVIII. századig a katonai lelkigondozás három formáját, három területét különböztethetjük meg: udvari lelkészek, várlelkészek, tábori lelkészek.⁹¹

A szervezeti megalakulást természetesen a protestáns felekezetek, egyházak jogegyenlőségének kimondása és kimunkálása vetette fel a XIX. század közepétől. 1860 után jelentek meg a KuK-hadseregben a protestáns lelkészek, 1869-től a monarchia közös hadügyminisztériuma megkezdte a tábori lelkészség szervezeti kiépítését az érintett felekezetek megkérdezése nélkül, ezért ők abban nem is vettek részt.⁹² A végleges rendezés elodázódott, az I. világháború pedig a rendezetlenségből fakadó problémák mellett a rendezés szükségességét is felvetette és megmutatta.

A Trianon utáni helyzet természetesen teljesen új problémákat hívott elő, hiszen az akkor meghúzott államhatárokon kívülre nagy százaléku protestáns vallású lakosság került: a határokon kívül került területek többségén jelentős református népesség élt.

A „nagy háború” kezdetén alapvetően mindenki gyors villámháborúra számított, egyfajta optimista hangulat járta át a közgondolkodást. Azonban a világháborús évek nem várt, számottevő fordulatot hoztak Európa országainak és népeinek életében. Az elhúzódó háború rendkívüli nélkülözéseket, megpróbáltatásokat, testi–fizikai és lelki értelemben vett nyomorúságokat okozott és hozott magával.⁹³ A

⁸⁹ Csohány János: *A protestáns tábori lelkészet Magyarországon*. [Budapest,] 1994., 5.

⁹⁰ Varga A. József: *Katonák – lelkészek. Tábori lelkészek*. Budapest, 2010., 113-134.

⁹¹ Varga: *Katonák – lelkészek*, 7-48.; Csohány: *i.m.*, 7.

⁹² Boróczy József: *A magyar tábori lelkészet története*. [Budapest,] 1992., 88-91.; Varga A. József: *Soltész Elemér. Dokumentumok és visszaemlékezések dr. Soltész Elemér altábornagy protestáns tábori püspök életéről és munkásságáról*. Budapest, 2000., 26-71.; Kovács Rudolf Zoltán: *Tábori lelkészek az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregében és az első világháború időszakában*. In: *Acta Historica Hungarica Turiciensia* XXX (2015/1) 46-54.

⁹³ Sajtos Szilárd: *Református egyházunk szolgálata a katonákért*. In: Baráth Béla Levente (szerk.): *Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok*. Debrecen, 2014., 57. (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai 17.)

szakmai–tudományos megítélés egyöntetűen úgy véli, hogy az egyház(ak)at (is) felkészületlenül érte a világháború kitörése: a protestáns egyházakat és a római katolikus egyházat egyaránt.⁹⁴

A háború kezdetekor hat református és hat evangélikus lelkész látott el tábori lelkészi szolgálatot, akik nem alkottak különálló lelkészi szervezetet, és a lelkészek nem álltak egymással szolgálati kapcsolatban.⁹⁵ Hivatalosan egyházaikhoz sem kapcsolódtak, és a hadvezetés sem tekintette őket hivatalos szerveződésnek. A katonai hatóságok civil intézménynek, szervezkedésnek tartották a tábori lelkésziséget, ill. a lelkészi szolgálatot hadügyi szempontból.⁹⁶ Református lelkészek működtek Bécs, Budapest, Kassa, Nagyszeben, Szarajevó, Temesvár, evangélikusok Bécs, Budapest, Kassa, Nagyszeben, Kőszeg, Pozsony helyőrségein.⁹⁷ A háború kezdetén kb. további 200 protestáns tábori lelkészt hívtak be a hadvezetés, a tábori lelkészi intézmény szervezését azonban a háború utáni időben/időre tervezték.⁹⁸

Különböző adatok állnak rendelkezésre a református tábori lelkészek tényleges létszámára vonatkozóan. 1917-ben kb. 116-an láttak el szolgálatot.⁹⁹ Egy 1917. májusi jelentés szerint addig 140 lelkészt hívtak be, 33-at felmentettek, 2 fő elhunyt, 2-nek folyamatban volt a behívása. 1918 áprilisáig pedig összesen 174 lelkészt hívtak be, közülük ketten elhunytak, hosszabb szolgálat után 49 fő kapott felmentést.¹⁰⁰

A bevonultak (kb. 3,5 millió) számához képest ez igen kevés. Alapvetően nőtlen, nyelveket beszélő, a magyar mellett elsősorban németül tudó, saját, eredeti szolgálati helyükön helyettesítésüket önállóan megoldó, megszervező lelkészeket vártak. A lelkészeknek fizikailag is alkalmasnak kellett lenniük. 1913-ban a 40. életév betöltéséig, 1917-ben 36 év alattiakat fogadták szolgálatra. A bevonult lelkészek katonai kórházakban vagy katonai alegységeknél teljesítettek szolgálatot, azonban nem tábori lelkészi státusban, hanem „sebesült ápolóként”, „önkéntes sebesültszállítmány betegápolóként” (és természetesen ekként is bántak velük a katonai felettesek), míg a katonák „lelkész úrnak” szólították őket. A behívások számáról, tényéről nem értesítették a két magyarországi protestáns egyházat, ami szintén sérelmes eljárás volt. Bizonytalan helyzet volt ez, sem a lelkészek, sem az egyházak nem fogadták megnyugvással a kialakult helyzetet.¹⁰¹

A háború derekán a bécsi főegyháztanács elnöke kapcsolatba kívánt lépni a két magyarországi protestáns egyházzal a protestáns tábori lelkészeti központi megszervezése céljából, de a hazai egyházak – saját részükről – időközben megbízták Baltazár Dezső református és Kapi Béla evangélikus püspököket a tábori–katonai lelkészi szolgálat felügyeletével.¹⁰²

A felekezeti villongások (katolikus–protestáns) még a háborús körülmények, hadi szolgálat közepette is jellemző volt ebben az időben. Sajnos halálos ágyon fekvő magyar református katona osztrák katolikus pap általi áttérítésére és ennek anyakönyvezésére is van példa, valamint a protestáns hitvilágtól, hitgyakorlattól idegen szent tárgyak alkalmazása sem volt ritkaság.¹⁰³

A betegek, sérültek között a legtöbb esetben osztrák és cseh protestáns tábori vagy „civil” lelkészek végeztek szolgálatot. A nyelvi akadályok leküzdése igen jelentős problémát jelentett: a lelkészek nem értettek magyarul, a magyar sebesültek meg nem beszéltek más nyelveket.¹⁰⁴ De ugyanígy problémát jelentett a sebesültek, orvosok és ápolók közötti kommunikáció is.

⁹⁴ Sajtos: *i.m.*, 57.

⁹⁵ A jelen írásban tárgyalt témához lásd még részletesebben: Szabó Éva: *A református katonai lelkigondozás nehézségei az első világháborúban*. In: Egyháztörténeti Szemle XIV (2013/4) 51-59.

⁹⁶ Csohány: *i.m.*, 14.

⁹⁷ Boróvi: *i.m.*, 91.

⁹⁸ Csohány: *i.m.*, 14.

⁹⁹ Sajtos: *i.m.*, 57.

¹⁰⁰ Sajtos: *i.m.*, 64.

¹⁰¹ Sajtos: *i.m.*, 58-59.

¹⁰² Csohány: *i.m.*, 15.

¹⁰³ Sajtos: *i.m.*, 59-60.; Csohány: *i.m.*, 15.

¹⁰⁴ Csohány: *i.m.*, 14.

A protestáns lelkészek hiányának, a katolikus papok jelenlétének köszönhetően több esetben a hazatért katona sérülten elbicegett a helyi református lelkészhez, és bejelentette a kitérését, hiszen sehol nem voltak egyháza lelkészei, amikor a testi–lelki nyomorúságban szükség lett volna rájuk.

Az említett tényezők különösen aktuálissá és indokoltá tették a protestáns tábori (katonai) szolgálat megszervezését, amelynek háborús periódusokban és békeidőkben is egyaránt fenn kell állnia. Alapvető elvárásként fogalmazódott meg, hogy a lelkészek saját vallású előljárók alatt végezzék a szolgálatukat.¹⁰⁵

A szervezeti kereteken túl szükség volt a lelkigondozás azon formájára, amely a könyvnyomtatás, könyvkiadás útján adható kézbe a harctéren és a katonáknak: vallásos iratok, Bibliák, bibliai kivonatos gyűjtemények, folyóiratok, építő tartalmú írások (traktátusok) kiadására.

A Bécsben szolgáló tábori lelkészek és Csikesz Sándor közreműködésével két füzet jelent meg négy nyelven (német, magyar, cseh, lengyel): „*Egyházi énekek négy nyelven ág. h. evang. és reform. katonai istentiszteletek számára*” (Bécs, 1915.), valamint „*Úrvacsorai rövid agenda ág. h. evang. és református vallású beteg katonák számára*” (Bécs, 1915.). Csikesz megbízás kapott egy katonai ágendás könyv elkészítésére is, ennek kinyomtatásra azonban nem került sor.¹⁰⁶ Szintén Csikesz Sándor állította össze a *Hadi kórházban – Imák és elmélkedések református katonák számára* (Debrecen, 1915.) című, imákat és elmélkedéseket tartalmazó kötetet. A lelki táplálék mellett a könyv függeléke gyakorlati útmutatást és segítséget is tartalmazott (ügyintézés, hadirokkantak állami segélyezése; rövid úrvacsorai liturgia két nyelven; német-magyar szószedet). A könyv harmincezer példányban jelent meg először, majd a második, átdolgozott kiadás szintén harmincezer példányban. Más nagy példányszámban megjelent kiadványok is a katonák lelki igényeinek, erősítésének célját szolgálták, így pl. a Czeglédy Sándor nevéhez köthető *Imák a hadbavonult katonák számára* (Jászberény, [1916.]) című imakönyv. Lencz Géza 1914-ben adta ki a *Beszédek és imák háborúi alkalmakra* című könyvet.¹⁰⁷ Ravasz László emlékirataiban azt örökölte meg, hogy a katonáknak „százezrével” küldtek hitelesítő kiadványokat. Ő is szerkesztett tábori énekeskönyvet és traktátust „*Isten táborba jött!*” – 1. Sámuel 4,7. *Elméltedések – Hadbavonult testvérei számára irta Jézus Krisztusnak egy méltatlan szolgálja* (Kolozsvár, 1915.) címmel.¹⁰⁸ Folyóiratot is szerkesztettek a református katonák részére. A *Református Katonák Lapja* első száma 20 ezer példányban jelent meg, ehhez ingyen férhettek hozzá a tábori lelkészek. A lap alapítója és első szerkesztője dr. Kovács J. István volt, később Baltazár Dezső vette át ezt a feladatkört. A újság eleinte alkalomszerűen, majd később havonként jelent meg. 1918-ban a költségek növekedése miatt a lap először veszélybe került, majd meg is szűnt.¹⁰⁹

Baltazár Dezső püspök, mint a katonai lelkészek felügyeletével megbízott püspök a háború idején háromszor járta végig a harctereket és a Magyarországon kívüli hadikórházak egy részét. A látogatások mellett lelkipásztori szolgálatot is végzett (istentiszteletek, úrvacsora, lelkigondozás).¹¹⁰ Jelentésében a református katonák lelki ellátásának problémáit taglalta. Pl. volt olyan ezred, amelyben 500 református katona szolgált, és 1915 áprilisa után csak júniusban láttak utoljára református lelkészt.¹¹¹ Baltazár második útjára 1917-ben, a harmadikra pedig 1918-ban került sor. A helyzet egyáltalán nem javult. Volt olyan protestáns katona, aki katonai szolgálata alatt egyáltalán nem találkozott protestáns lelkésszel azok között a nehéz, embert próbáló körülmények között, amelyekben voltak.

¹⁰⁵ Sajtos: i.m., 60.

¹⁰⁶ Sajtos: i.m., 60.

¹⁰⁷ „*Isten segélyével immár a harmadik háborús kötet is elhagyja a sajtót. Szükségessé tette megjelentetését egyfelől a háború új fázisa, másfelől hosszabb tartalma.*” Idézi: Sajtos: i.m., 61.

¹⁰⁸ Sajtos: i.m., 61-62.

¹⁰⁹ Sajtos: i.m., 62.

¹¹⁰ Csohány: i.m., 15.

¹¹¹ Sajtos: i.m., 62.

1917 őszétől 1918 májusáig a Konvent megbízásából Csikesz Sándor felügyelte a tábori lelkeség ügyét. Csikesz jól ismerte a helyzetet, szinte az összes harctéren megfordult 1914 novemberében történt önkéntes bevonulása után. 1918 decemberéig folyamatos katonai szolgálatban állt.¹¹² 1917. november 2-án tábori lelkeszi konferenciát tartottak, amelyen 59 református tábori lelkész vett részt, ebben az időben 123 lelkész szolgált a harctereken. Ez a konferencia elfogadta a Csikesz Sándor által előkészített tervezetet a tábori lelkeszi szervezet megalapításáról és működéséről. Ezt a tervezetet ma már nem ismerjük, habár beterjesztették az 1917. évi zsinat elé, de elnapolták az ügyet a viharos történelmi események miatt. A törvény a lelkészek, a lelkészek felügyeletének egyházi és katonai szabályozására tett volna – többek között – kísérletet.¹¹³

A református egyház vezető testületei (Egyetemes Konvent és Zsinat) és az evangélikus egyház illetékesei számottevő erőfeszítéseket tettek a tábori lelkeszség rendezése ügyében. A református egyház nevezett testületei 1916-ban több, mint 200 alkalommal tárgyaltak és intézkedtek ebben az ügyben. E törekvény következménye lett, hogy a hadvezetés a háború ideje alatt két tábori lelkeszt esperessé nevezett ki: Karátsony Ferenc református és Droppa Vilmos evangélikus lelkészeket, akik felügyelték a tábori lelkészeket és szolgálatukat.¹¹⁴ A háború alatt fontos szolgálatot tettek a keresztyén egyesületek, vallásos társulatok.¹¹⁵

A háború kezdetén a hadkötelesek száma elérte a 4 817 000 főt, bevonult 3 381 785 fő, sértetlenül hazatért 524 850 fő (15%), fogságba esett 833 570 fő (24,9%), elesett 530 965 fő (15,7%), egyszer sebesült 1 492 000 fő (44,1%), többször sebesült félmillió katona. Az iratok jó része megsemmisült, a hadifoglyok száma sem állapítható meg bizonyossággal, becsült számadatok vannak, de ezek (kb. 200 ezer) alábecsültnek tűnnek. 1918. október 31. és 1922. december 31. között 253 255 fő érkezett haza a hadifogságból. A monarchia területéről a másfél milliótól a 2 100 000 föig terjed a hadifoglyok becsült összlétszáma.¹¹⁶

A hadifoglyok lelkigondozását is nehezen lehetett megvalósítani. Ennek főként nyelvi akadályai voltak, amikor pl. a helyi protestáns lelkészek keresték fel a hadifoglyokat lelkigondozás és istentisztelet-tartás végett. Csupán Oroszország területén mintegy 1450 fogolytábort tartanak számon. 1919 elején Szibériában 120 000, Belső-Oroszországban 70 000, Dél-Oroszországban 30 000, Turkesztánban 30 000 magyar hadifogoly lehetett. Az oroszországi magyar hadifoglyok összlétszáma összesen kb. 250 000-re tehető. Az oroszországi fogolytáborban alulról szervezett, „önszerveződő” lelkigondozás folyt. Fogoly teológiai hallgatók, kántorok, tanítók, egyházi mozgalmak tagjai gyűjtötték maguk közé a fogolytársakat. Egy fogoly így nyilatkozott: *„Itt nincsen valláskülönbség. Bús magyar tisztetek egy gondolatban, egy érzésben, egy kívánságban forrnak össze. Egy utunk van a szabadulás számára, felfelé az ég felé.”* Így van tudomásunk olyan istentiszteletről, amelyen egy kántortanító által szervezett énekkar énekelt, ezen az istentiszteleten felekezeti különbözőség nélkül vettek részt a hadifoglyok. Ugyanígy a temetéseket is elvégezték, hiszen fogyott a foglyok száma. A kezdetleges körülmények között istentiszteleti helylé lettek barakkok; a szónokok a vigasztalás, bátorítás szolgálatát végezték. Majd a békekötések után a hazaszállítást, betegápolást, hadifogly-gondozást kellett megszervezni.¹¹⁷

„Vigasztalás csak egy van számunkra: az, hogy mindnyájan Isten kezében vagyunk. Az ő akaratának kutatása a benne való megnyugvás, az ő dicsőségéért való elszánt küzdelem legyőzhetetlen heroizmust ölel a mindenfelől fenyegetett és szorongatott lélekbe. Törpességünknek, semmisségünknek alázatos elismerése még naggyá tehet bennünket, ha

¹¹² Csohány: *i.m.*, 16.

¹¹³ Csohány: *i.m.*, 16.

¹¹⁴ Csohány: *i.m.*, 16.; Sajtos: *i.m.*, 62-63.

¹¹⁵ Sajtos: *i.m.*, 65-69.

¹¹⁶ Sajtos: *i.m.*, 69-70.

¹¹⁷ Sajtos: *i.m.*, 71-73.

megalázkodásunk tudatának hatása alatt egy új, tisztább, nemesebb élet terve, vágyó akarattá fogamzik meg a lelkünkben.

Oh adja Isten, hogy rettentő ostora suhogásának elmulta után, fiaink kihullt vére neveljen bennünket egészen új életre, nagyobb hitre, több hívségre, öntudatosabb kötelességteljesítésre hazánk, egyházunk és emberbarátaink érdekében.”¹¹⁸

Felhasznált irodalom

- Borovi József: *A magyar tábori lelkészet története*. [Budapest,] 1992.
- Csohány János: *A protestáns tábori lelkészet Magyarországon*. [Budapest,] 1994.
- Kovács Rudolf Zoltán: *Tábori lelkészek az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregében és az első világháború időszakában*. In: *Acta Historica Hungarica Turiciensia* XXX (2015/1) 46-54.
- Sajtos Szilárd: *Református egyházunk szolgálata a katonákért*. In: Baráth Béla Levente (szerk.): *Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok*. Debrecen, 2014., 57. (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai 17.)
- Sebestyén Jenő: *A háború erkölcsi mérlege*. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* LVII (1914/36) 526.
- Sebestyén Jenő: *Világháború*. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* LVII (1914/32) 478-479.
- Szabó Éva: *A református katonai lelkigondozás nehézségei az első világháborúban*. In: *Egyháztörténeti Szemle* XIV (2013/4) 51-59.
- Varga A. József: *Katonák – lelkészek. Tábori lelkészek*. Budapest, 2010.
- Varga A. József: *Soltész Elemér. Dokumentumok és visszaemlékezések dr. Soltész Elemér altábornagy protestáns tábori püspök életéről és munkásságáról*. Budapest, 2000.

¹¹⁸ Sebestyén Jenő: *Világ háború*, 479.